

De år 1941 deporterade och mobiliserade från Rickul/Nucköområdet

Göte Brunberg

Genom avtalet 1939 med Tyskland, den så kallade Molotov-Ribbentrop-pakten, hamnade de baltiska staterna inom Sovjetunionens intressesfär. Detta utnyttjades till att framtvunga ett avtal, enligt vilket Sovjetunionen fick stationera trupper på estnisk mark och etablera baser på Rågöarna, Ormsö och Nargö. Sommaren 1940 tillsattes en sovjetvänlig regering och efter ett val, där endast vänsterkandidater fick ställa upp, blev Estland en del av Sovjetunionen.

För att rensa Estland från ”sovjetfientliga och socialt farliga element” genomfördes den 14 juni 1941 en stor arresterings- och deportationsvåg. Nästan 11 000 personer sändes till Ryssland där merparten av dem avled. Efter det att Tyskland hade anfallit Sovjetunionen den 22 juni 1941 genomfördes i juli och augusti tvångsmobilisering av vapenföra män. Över 32 000 män sändes till Ryssland, där de sattes i arbetsläger. Många avled under den första vintern. De överlevande togs 1942 ut till fronttjänst

Estland under de första krigsåren

Estland var vid andra världskrigets utbrott den 1 september 1939 fortfarande den fria Republiken Estland. Statsskicket kunde karakteriseras som en mild borgerlig diktatur, där nästan all makt var samlad hos presidenten Konstantin Päts. All partiverksamhet var förbjuden. En stödrörelse till presidenten, Isamaaliit (Fosterlandsförbundet), var den enda tillåtna politiska rörelsen. Under ytan fanns det dock missnöje med den politiska situationen bland vänstersocialistiska indu-striarbetare och intellektuella, något som sedan kom att underlätta Sovjetunionens inkorporering av Estland.

Natten till den 23 augusti 1939 slöts i Moskva ett avtal mellan Sovjetunionen och Tyskland, den så kallade Molotov-Ribbentrop-pakten. Enligt en hemlig bilaga till avtalet delades Europa upp i intressesfärer, där de baltiska staterna ingick i den sovjetiska sfären.

Estland tvingades den 28 september underteckna en så kallad ömsesidig biståndspakt, som gav Sovjetunionen rätt till militärbaser i landet. Under senare hälften av oktober 1939 tågade 25 000 sovjetmilitärer in i Estland. Krav ställdes på att få disponera Rågöarna, Odensholm och Nargö. Under 1940 måste invånarna lämna sina hemöar. Militär placerades ut där och även på fastlandet.

Situationen var emellertid ganska lugn och det fanns i Estland en förhoppning att Sovjetunionen skulle nöja sig med detta. Den 17 juni 1940 tågade emellertid ytterligare 90 000 sovjetmilitärer in i Estland och besatte Reval och andra större städer. Därmed påbörjades en process som på två månader skulle förvandla Estland från en självständig stat till en rådsrepublik i Sovjet-

unionen. Som förste dirigent agerade Stalins utsände Andrei Ždanov. På hans order anordnade vänstersocialisterna den 21 juni demonstrationer i Reval och ett antal andra städer. Samma dag tvingades Päts av Ždanov att utse en ny regering med vänstersocialisten Johannes Vares som regeringschef. Den 5 juli förklarades att val skulle hållas till riksdagen. I valet den 14/15 juli tilläts endast vänstersocialister och kommunister att ställa upp som kandidater.

Den nya riksdagen sammanträdde den 21 juli och förklarade Estland som socialistisk rådsrepublik. Följande dag ansöktes om medlemskap i Sovjetunionen. Den 23 juli socialiserades banker och storföretag och all mark förklarades som ”folkets egendom”. Presidenten Päts avskedades och deporterades med sin familj. Punkt för likvideringen av Republiken Estland sattes i och med att ansökan om medlemskap i Sovjetunionen beviljades den 6 augusti 1940. Estland blev en rådsrepublik i Sovjetunionen, Estniska Socialistiska Rådsrepubliken. En ny konstitution antogs, som till största delen var en kopia av Sovjetunionens egen. I september organiserades polisen om till milis, i oktober-november ändrades domstolssystemet. Estniska lagar ersattes med ryska.

Deportationer

Genast efter det att Estland hade blivit en rådsrepublik påbörjades utrensningar. Höga statstjänstemän, domare och militärer avsattes och deporterades i vissa fall. Man planerade emellertid för en mer radikal utrensning av dem som ansågs vara motståndare till den nya ordningen. Beslutet fattades av Sovjetunionens kommunistpartis centralkommitté och Sovjetunionens folkkommisariats råd i början av maj 1941 med den gemensamma bestämmelsen ”Medel för att rensa Litauens, Lettlands och Estlands rådsrepubliker från sovjetfientliga och socialt farliga element”. Till de som skulle rensas ut i Estland hörde i första hand politiker, högre tjänstemän, militärer, medlemmar i hemvärnet Kaitseliit, poliser, företagare och markägare. De skulle arresteras och ställas inför rätta och deras familjer skulle deporteras. Listor gjordes upp på länsnivå av säkerhetspolisen och kommunistpartiet.

Natten mot den 14 juni påbörjades genomförandet av deportationen. Man hade under olika förevändningar kvällen innan kallat lokala aktivister till möten. Från mötena sattes de, under ledning av säkerhets- och milismän, att åka runt och gripa folk. På morgonen samlade man större delen av de fasttagna vid förutbestämda järnvägsstationer, i Läänemaa i Hapsal, varifrån de fördes till olika platser i Sibirien och norra Ryssland. Totalt var det nästan 11 000 personer.

De arresterade rannsakades och dömdes, i de flesta fall av tillfälligt tillsatta tremannadomstolar, ”trojkor”. Många dömdes till döden och avrättades. De övriga dömdes till mångårig vistelse i straffarbetsläger och, i många fall, även till förvisning från hemorten efter avtjänat straff.

Över 90 procent av de arresterade avrättades eller avled i straffarbetslägren. Av kvinnorna och barnen i deras familjer dog ungefär 60 procent av svält, köld och sjukdomar.

Fem rickulbor och 11 nucköbor blev arresterade eller deporterade. Av rickulborna överlevde en enda person och av nucköborna tre personer.

Tyskland anfaller Sovjetunionen

Den 22 juni anföll Tyskland Sovjetunionen. Efter ett par veckor stod de tyska trupperna i södra Estland, men där stoppade de i några veckor sin framryckning.

Detta gav kommunisterna tid att samla sig. De sände sina familjer till Ryssland och stannade själva kvar och bildade så kallade förintelsebataljoner, som gjorde råder genom byarna. Rickul klarade sig utan offer men i Nuckö blev flera personer mördade.

Totalt sändes ungefär 25 000 estniska civila till bakom frontlinjen i Ryssland: kommunistiska aktiva men även arbetare och specialister. Man tömde också många fabriker på maskiner.

De som var i militärtjänst

Den 21 augusti 1940 hade de estländare (och även letter och litauer) som låg i militärtjänst, överförts till Röda armén. Den baltiska kåren, den 22:a skyttekåren med tillägg av mobiliserade från Ryssland, stred under tiden 4 juli-22 augusti 1941 mot tyska styrkor vid Pihkva och Staraja-Russa. Kåren led stora förluster. Många av estländarna gav sig till fånga eller gick över till tyskarna. Den 28 september togs kåren ur krigsorganisationen och männen sändes till arbetsläger.

De estländare som hade tillfångatagits av tyskarna släpptes den 9 november i staden Valga och kunde återvända hem.

Mobilisering

Säkert som en del av ”den brända jordens taktik” genomfördes mobiliseringar i Estland under juli och augusti 1941. Det skulle förhindra att de vapenföra männen efter en tysk erövring av Estland skulle kunna sättas in i kriget mot Sovjetunionen.

Den stora mobiliseringen kom då årsklasserna 1907-1918 mobiliserades, i Läänemaa den 22 juli 1941. Man fick inte något personligt besked att man var mobiliserad, utan detta meddelades genom tidningar och offentliga anslag. Man fick order att infinna sig på mobiliseringsplatser. Det stod klart att de som inte lydde skulle utsättas för hårda repressalier. De riskerade att skjutas, deras hemgårdar att brännas och deras anhöriga att deporteras. Detta gjorde att de flesta av de gifta

männen inställde sig. Andra resonerade att man inte skulle hinna leta reda på desertörer och tog risken att utebli. Man ”gick på skogen” i väntan på att tyskarna skulle komma.

Senare, den 20 augusti i Läänemaa, mobiliserades årsklasserna 1896-1906 och 1920-1922. Då var förhållandena, på grund av tyskarnas framryckning, än mer kaotiska. De flesta höll sig undan. Av dem som mobiliserades undgick flertalet att transporteras till Ryssland. En del hamnade i den sovjetiska basen i Hangö i Finland och kunde senare återvända hem.

På mobiliseringslistorna stod totalt i Estland cirka 50 000 man, men bara något över 32 000 kom till Ryssland.

Enligt ”En bok om Estlands svenskar, del 1” skulle 73 män från Rickul kommun och 63 från Nuckö kommun ha blivit mobiliserade. En genomgång av i dag tillgängliga källor visar att dessa siffror är i underkant. I Rickul var de minst 94 och i Nuckö minst 114 (både svenskar och ester medräknade).

De mobiliserade trodde säkert att de skulle genomgå militärutbildning i Ryssland och sedan sättas in vid fronten, men de skulle drabbas av ett mycket hårdare öde. Den högsta sovjetledningen betraktade estländarna som icke pålitliga för fronttjänst, kanske som en följd av att så många av dem som låg i militärutbildning sommaren 1941 deserterade till tyskarna. De skulle därför istället sändas till arbetsläger.

Transport till arbetsläger i Ryssland

I Rickul var mobiliseringsplatsen kommunalhuset. Herbert Lagman nämner i sin bok ”På fjärran stigar” att det var 54 män som hade inställt sig. Färden gick via Österby till Hapsal. Totalt samlades där cirka 1 500 man från Läänemaa. De fördes nästa dag i låsta järnvägsvagnar till Reval och därefter på fartyg till Leningrad. Färden gick sedan vidare österut längs floden Neva och flera kanaler, tills man kom till den lilla staden Mexa. Där fick man elementär militärutbildning och politisk undervisning. Vistelsen där varade till i slutet av augusti, då samtliga estniska kompanier sändes till arbetsläger i Vologda oblast (län, provins), cirka 400 km norr om Moskva.

De sovjetiska arbetslägren

De första arbetslägren i Sovjetunionen tillkom redan 1918, med syftet att spärra in ”klassfiender”. I lägren skulle också klassfienderna omskolas till goda sovjetmedborgare och lära sig att arbeta. Under Stalintiden tillkom rent ekonomiska motiv. Industrialiseringen av Sovjetunionen krävde tillgång till de stora naturtillgångar som fanns i de norra, svårtillgängliga delarna av landet. Man använde fångarna i arbetslägren som slavarbetare i dessa områden. För att administrera de tusentals arbetslägren skapades en central myndighet, Gulag.

Det väsentliga i ett arbetsläger var att verksamheten skulle vara lönsam. För människoliv hade man ingen respekt. Det var vanligt att fångarna fick tillräckligt med mat bara om de uppfyllde sina arbetskvoter. Dagsransonen var till en början 800 gram bröd och tre mål soppa eller gröt för dem som arbetade och 400 gram bröd för övriga. Snart försvann dock gröten och soppan blev allt vattigare. Arbetskvoterna var i många läger orimligt höga och bristen på föda, epidemier, den stränga kylan och dåliga kläder - många hade bara tagit med sig sommarkläder till mobiliseringen - blev många fångars undergång.

Det var alltså i dessa läger som de mobiliserade hamnade, inte för att ha gjort något straffbart utan för att de betraktades som opålitliga. Många skickades från Vologda till arbetsläger längre norrut i Arkangelsk- och Kotlasområdena, där förhållandena var ännu hårdare i den nordryska vintern. Speciellt besvärliga var förhållandena i Arkangelsk oblast, där dödligheten var hög. I vissa arbetsbataljoner var den upp till 18 procent.

Bildandet av Estniska skyttekåren

Det estniska kommunistpartiet och rådsrepublikens regering, som hade evakuerats till Sverdlovsk, kände till de dåliga förhållandena i arbetslägren och försökte rädda sina landsmän därifrån. Den enda möjligheten var att sända dem till utbildning för fronttjänst. I ett brev till Josef Stalin den 24 oktober bad man att en estnisk skyttedivision skulle bildas. Beslut om detta fattades den 18 december 1941 och den 25 december började

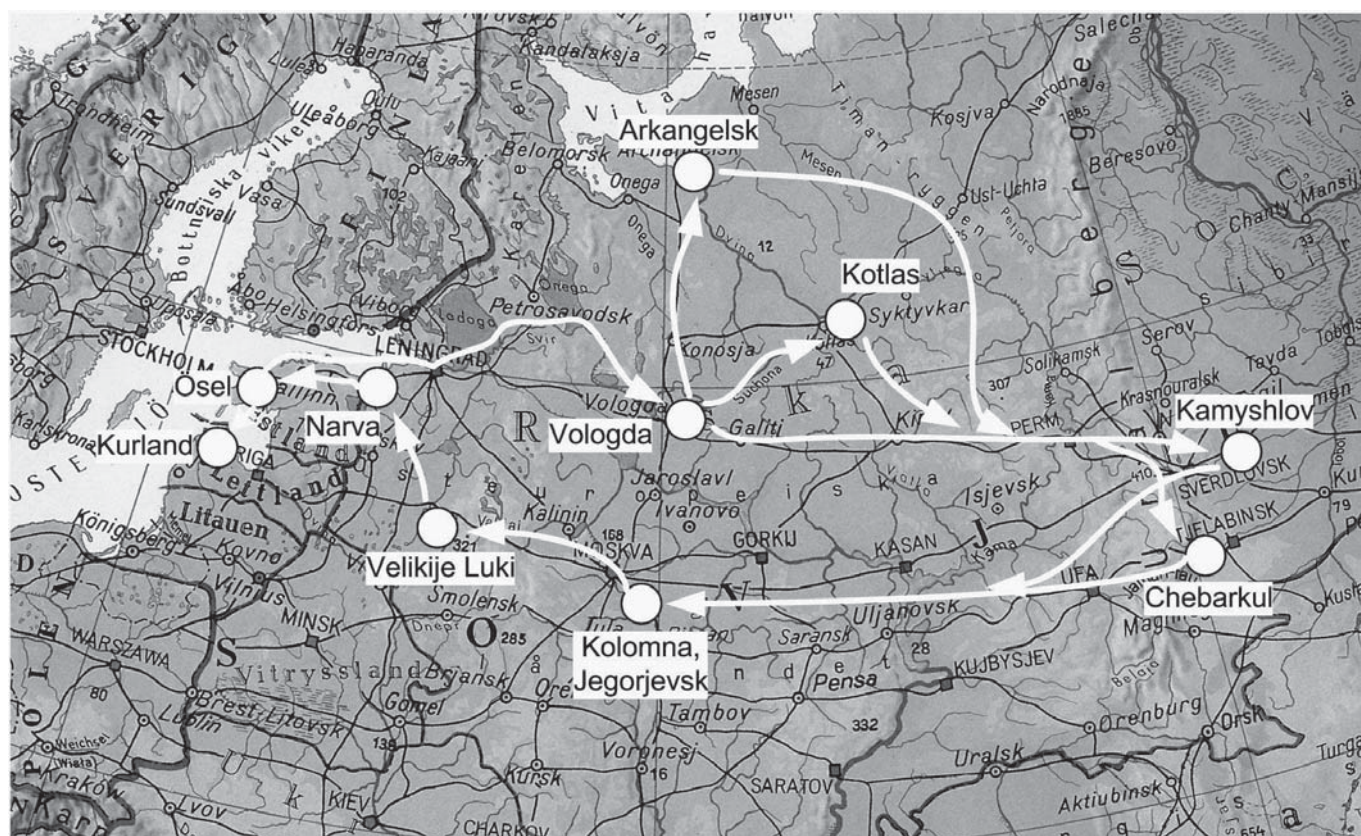
man bilda den 7:e estniska skyttedivisionen. Den skulle omfatta nästan 12 000 man. Som formerings- och utbildningsplats valdes Kamyshlov i Sverdlovsk oblast i Urals militärområde. Uttagningen och organiserandet transporten till formeringsplatsen sköttes av en kommission i varje oblast.

De som befann sig i arbetslägren såg som enda möjlighet att överleva att anmäla sig för fronttjänst. Det var ändå för många inte så lätt att komma dit. Förutom att ha god fysik skulle man även ha den rätta inställningen till "fosterlandet" Sovjetunionen och Partiet. Ledningarna för arbetslägren ville heller inte förlora sin arbetskraft utan försökte på alla sätt förhala processen. Trots allt var antalet krigsdugliga män större än vad som behövdes för den 7:e skyttedivisionen. Den 10 februari 1942 bildade man därför den 249:e estniska skyttedivisionen med formeringsplats i Chebarkul i Tjeljabinsk oblast.

Totalt 34 rickulbor och 54 nucköbor kom enligt tillgängliga källor till utbildningslägren (det verkliga antalet är, speciellt när det gäller Nuckö, säkert högre).

Vid månadsskiftet februari-mars 1942 transportades männen till utbildningslägren, fick kläder och utbildades för fronten. Fortfarande var det dock många som dog i sviter av vistelsen i arbetslägren. Enligt tillgängliga källor dog inte mindre än 14 rickulbor i Kamyshlov och fyra i Chebarkul. Enligt samma källor skulle endast två nucköbor ha dött i vardera lägret. Den stora skillnaden är - minst sagt - svårförklarlig.

Under sensommaren 1942 var utbildningen avslu-

De mobiliserades färder

tad. De båda skyttedivisionerna sändes med järnväg till nya formeringsplatser vid städerna Jegorjevsk och Kolomna i Moskvas militärområde. Den 25 september 1942 fattades beslut om att bilda den 8:e estniska skyttekåren, främst av de 7:e och 249:e skyttedivisionerna. Den 10 december 1942 omfattade kåren över 32 000 man, varav några under kåren lydande förband inte var estniska.

Slaget vid Velikije Luki

Den 12 oktober 1942 ställdes den 8:e skyttekåren under Röda arméns stridande förband. Kåren sändes den 20 oktober till Kalininfronten mot staden Velikije Luki. Enligt Herbert Lagman fick man marschera till fots de sista 50 milen till fronten. Det tog en och en halv månad under besvärliga väderförhållanden med ned till 30 graders kyla. Man kunde, på grund av tyska flyganfall, endast marschera när det var mörkt.

Velikije Luki bildade knutpunkten för flera järnvägar och landsvägar inom området. För tyskarna var det viktigt att hålla staden besatt, för därigenom blev det möjligt att förse trupperna som opererade längre åt öster med proviant och vapen.

Under hårda strider i november 1942, innan den estniska kåren sattes in, hade sovjetarmén inneslutit en cirka 10 000 man stark tysk styrka i Velikije Luki. Uppgiften att inta staden föll på den estniska skyttekåren. Den 7:e skyttedivisionen anlände till staden den 10 december 1942 och den 249:e en vecka senare. Under tiden 9 december 1942-16 januari 1943 utkämpades hårda strider som fick som resultat att staden intogs.

Den estniska kåren led stora förluster. Enligt officiella uppgifter var antalet stupade 2 247, sårade 6 220 och försvunna 2 020, varav många hade gått över till tyskarna. Egentligen var förlusterna ännu större. Enligt boken "Velikije Luki in memoriam" var det totalt 6 474 stupade, avlidna av skador och försvunna. Enligt samma källa stupade eller försvann sex rickulbor och 12 nucköbor. Två av rickulborna och en nucköbo tillfångatogs av tyskarna (eller gav sig till fånga) och kom ut från den omringade staden.

Strider i Estland och Kurland

Den estniska skyttekåren hörde sedan till reservstyrkorna tills den i början av 1944 överfördes till Leningradfronten. Där påbörjade Röda armén den 11 februari ett storanfall för att erövra Narva, men detta stoppades av kombinerade tyska och estniska styrkor. I slutet av juli sattes en ny anfallsvåg igång, och man lyckades denna gång erövra den helt förstörda staden. Efter att ha deltagit i Röda arméns anfall vid Emajõgi tågade delar av kåren in i den av tyskarna övergivna Reval den 22 september 1944.

Efter genommarschen av Reval sattes kåren in mot de tyska stridskrafterna på Muhu och Ösel. Man landsteg på Muhu och tvingade tyskarna att retirera till Ösel.

Kåren landsteg sedan, utan större förluster, på Ösel. Tyskarna drog sig under små återtagsstrider tillbaka till Sörvehalvön, där de hade förberett försvarsställningar. Vid byn Tehumardi norr om Sörvehalvön kom en förtrupp från kåren i strid med en tysk truppstyrka och förlorade cirka 200 man i stupade.

Några dagar senare försökte man göra en landstigning bakom fiendefronten. Den misslyckades helt, hälften av styrkan stupade redan innan den nått stranden. Tyskarna plockade upp 200 lik ur vattnet och tog 250 män till fånga.

Tyskarna tvingades slutligen, den 23 november 1944, att lämna Sörve, och därmed den sista biten estnisk mark.

Från mars till maj 1945 kämpade kåren i Kurland mot den tyska hären Nord.

Den 25 juni 1945 demobiliserades de äldre årsgrupperna. Den 6 maj 1946 slutade kåren att existera.

Statistik

Rickul kommun

Deporterade: 5.

Totalt antal mobiliserade: 94.

Kom inte tillbaka: 57.

Kom tillbaka: 37.

Till Estniska kåren: 56.

Dog i utbildningslägren: 18.

Stupade eller försvann vid Velikije Luki: 6.

Stupade på andra platser: 1.

Nuckö kommun

Deporterade: 11.

Offer för våldshandlingar: 7.

Totalt antal mobiliserade: 114.

Kom inte tillbaka: 71.

Kom tillbaka: 43.

Till Estniska kåren: 55.

Dog i utbildningslägren: 4.

Stupade och försvann vid Velikije Luki: 12.

Stupade på andra platser: 2.